

REVOLUTIONAIR RUSLAND 1891-1991

Van dezelfde auteur:

Natasja's dans. Een culturele geschiedenis van Rusland

Tragedie van een Volk. De Russische Revolutie 1891-1924

Fluisteraars. Leven onder Stalin

De Krimoorlog of de vernedering van Rusland

Schrijf je me? Een verhaal over liefde en overleven in de Goelag

Orlando Figes

REVOLUTIONAIR
RUSLAND

1891-1991

EEN GESCHIEDENIS

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Vertaling Toon Dohmen

Oorspronkelijke titel *Revolutionary Russia, 1891-1991*.

Penguin Books, Londen

© 2014 Orlando Figes

© 2014 Nederlandse vertaling Toon Dohmen / Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Tekstredactie Marianne Tieleman

Register Ansfried Scheifes

Omslagtypografie Bureau Beck

Auteursportret Erik van der Boom

NUR 686

ISBN 978 90 468 1676 9

www.nieuwamsterdam.nl/orlandofiges

INHOUD

Inleiding	7	
Hoofdstuk 1	Het begin	15
Hoofdstuk 2	'Generale repetitie'	39
Hoofdstuk 3	Laatste hoop	59
Hoofdstuk 4	Oorlog en revolutie	79
Hoofdstuk 5	Februarirevolutie	97
Hoofdstuk 6	Lenins revolutie	123
Hoofdstuk 7	Burgeroorlog en opbouw van het Sovjetbestel	147
Hoofdstuk 8	Lenin, Trotski en Stalin	169
Hoofdstuk 9	Bloeitijd van de revolutie?	183
Hoofdstuk 10	De grote omwenteling	201
Hoofdstuk 11	Stalins crisis	219
Hoofdstuk 12	Communisme op de terugtocht?	235
Hoofdstuk 13	De Grote Terreur	253
Hoofdstuk 14	Exportrevolutie	271
Hoofdstuk 15	Oorlog en revolutie	289
Hoofdstuk 16	Revolutie en Koude Oorlog	307
Hoofdstuk 17	Begin van het einde	325
Hoofdstuk 18	Volwassen socialisme	347
Hoofdstuk 19	De laatste bolsjewiek	365
Hoofdstuk 20	Oordeel	385
Dankwoord	397	
Noten	399	
Verder lezen	411	
Register	417	

INLEIDING

Met dit boek wil ik een beknopt overzicht geven van de *longue durée* van de Russische Revolutie. Ik beschouw daarbij honderd jaar geschiedenis als onderdeel van één lange revolutionaire cyclus. Van daar dat ik de revolutie al in de negentiende eeuw laat beginnen (meer specifiek in 1891, toen de algemene verontwaardiging over de hongersnood van dat jaar voor het eerst de onvrede met de tsaristische alleenheerschappij blootlegde) en eindig met de val van het Sovjetbewind in 1991.

Het lijkt misschien vreemd om de Russische Revolutie te beschrijven als een historische gebeurtenis die een eeuw lang heeft geduurd. De meeste korte historische beschouwingen richten zich enkel op 1917 en de jaren ervoor en erna. Maar wie de ware oorsprong van de revolutie wil begrijpen, haar gewelddadige verloop en de tragische omslag van vrijheid in dictatuur, kan niet anders dan het tsaristisch bewind aan een nauwgezette analyse onderwerpen. En wie oog wil krijgen voor de gevolgen op lange termijn van de revolutie, moet die wel bekijken tegen de achtergrond van de opkomst én ondergang van de Sovjet-Unie. Veel belangrijke thema's uit de eerste hoofdstukken over de tsaristische tijd – het gebrek aan politiek tegenwicht tegen de almacht van de staat, de kloof tussen de geletterde klassen en het gewone volk, de armoede en stagnatie op het platteland die talloze boeren dwongen op zoek te gaan naar een beter leven in de grote stad, de onvrije gezagsverhoudingen in Rusland en het extremisme van de socialistische intelligentsia – keren terug in de latere hoofdstukken over 1917 en het Sovjetbewind.

Wanneer liep de Russische Revolutie ten einde? Historici hebben diverse data gesuggereerd, afhankelijk van het verhaal dat ze wilden

vertellen. Daar is op zich natuurlijk niets mis mee. Sommigen besloten hun verhaal te beëindigen in 1921, met het einde van de Russische Burgeroorlog, toen het gewapend verzet tegen de bolsjewieken eindelijk was neergeslagen en de Sovjetdictatuur was gevestigd. Anderen eindigden hun verhaal met de dood van Lenin in 1924, zoals ikzelf heb gedaan in *Tragedie van een volk* (een boek waaruit ik hier veelvuldig put), omdat tegen die tijd de voornaamste instituties van het stalinistisch bewind vaste voet aan de grond hadden gekregen. Een enkele korte historische beschouwing over de Russische Revolutie loopt door tot de nederlaag van Trotski en de Linkse Oppositie in 1927, of tot het begin van nieuwe revolutionaire onrust in 1929 door de van bovenaf opgelegde industrialisatie en collectivisatie van het eerste vijfjarenplan (met de implicatie dat de stalinistische economie eigenlijk de belangrijkste uitkomst van 1917 vormde).

Een van de meest invloedrijke auteurs over de Sovjettijd, Sheila Fitzpatrick, liet haar beknopte geschiedenis van de Russische Revolutie medio jaren dertig eindigen: een periode waarin de oorspronkelijk utopische doelstellingen van de revolutie waren losgelaten en de structurele economische veranderingen van Stalins revolutie tot systeem waren verheven. Later heeft ze erkend dat ze daardoor de Grote Terreur van de jaren 1937 en 1938 afschilderde als een 'monsterlijke nasleep' van de Russische Revolutie, als een uitwas die voortkwam uit de angst voor een nieuwe oorlog die in de partijtop leefde. Terwijl het schrikbewind in feite onlosmakelijk met de revolutie was verbonden: het was de grootste van een hele reeks terreurgolven die alleen uit de onzekerheid van het Sovjetbewind na 1917 kan worden verklaard. Wie in een geschiedenis van de Russische Revolutie voorbijgaat aan de Grote Terreur, gaf Fitzpatrick later toe, begaat eenzelfde misstap als wie over de Franse Revolutie van 1789 schrijft zonder in te gaan op de Terreur van de jaren 1793 en 1794, waar die revolutie later berucht om is geworden.¹

De Grote Terreur was niet de laatste golf van geweld waaraan de Sovjetstaat zich schuldig maakte. Volgens Aleksandr Solzjenitsyn vormden de werkkampen van de Goelag de kern van het bolsjewistisch experiment. En het aantal dwangarbeiders in de Goelag was

niet in 1938 het hoogst, maar in 1952. In dat opzicht kan een historische beschouwing over de Russische Revolutie dus niet eindigen bij de Grote Terreur. Maar het is evenmin juist de revolutie te laten eindigen in 1939 of 1941. De Tweede Wereldoorlog vormde geen onderbreking van de Russische Revolutie, de wereldoorlog verhevigde en verbreedde die juist. Het bolsjewisme toonde tijdens de oorlogsjaren feitelijk pas zijn ware aard: met zijn militaire discipline en zijn cultus van zelfopoffering, zijn bereidheid niet op een mensenleven meer of minder te kijken en zijn vermogen de volksmassa te drillen ten dienste van de planeconomie was het bolsjewisme bijzonder geschikt voor de gewapende strijd. De revolutie werd door de oorlog beproefd en kwam er sterker uit te voorschijn. Het Sovjetbewind zette het Rode Leger en eenheden van de geheime politie NKVD in en versterkte daardoor zijn greep op de grensgebieden in West-Oekraïne en de Baltische landen. De bolsjewieken kamden stad en land uit en voerden honderdduizenden nationalistische opstandelingen, gepatrieerde soldaten en 'collaborateurs met de Duitsers' af naar de Goelag. Met harde hand exporteerden ze de Russische Revolutie naar Oost-Europa – voor het eerst in 1939 en 1940 en nogmaals in 1945.

In dat opzicht moet de Koude Oorlog worden gezien als de voortzetting van de internationale burgeroorlog die de bolsjewieken in 1917 waren begonnen. De mondiale ambities van de revolutionaire leiders bleven in de kern onveranderd, van hun eerste pogingen de Sovjetmacht in Europa te verbreiden door in 1920 Polen binnen te vallen tot hun laatste buitenlandse avontuur in Afghanistan, dat begon in 1979. Lenins machtsgreep ging uit van het idee dat de revolutie in een achtergebleven boerenland als Rusland niet lang kon standhouden. Ze kon niet buiten de steun van revoluties in de meer ontwikkelde industrielanden of in landen die beschikten over de grondstoffen die voor industriële ontwikkeling onmisbaar waren: zolang het kapitalisme bleef voortbestaan was een strijd op leven en dood tussen de socialistische en kapitalistische machten onvermijdelijk. In dat opzicht waren Stalin, Chroesjtsjov, Brezjnev, Andropov en zelfs Gorbatsjov allemaal leninisten.

Tot de val van het Sovjetbewind bleven alle Sovjetleiders geloven

dat ze de revolutie voortzetten die door Lenin was uitgeroepen. Natuurlijk veranderde de manier waarop ze leiding gaven, vooral toen ze na de dood van Stalin minder nadrukkelijk een schrikbewind voerden, maar ze bleven zichzelf altijd beschouwen als de opvolgers van Lenin. Ze streefden dezelfde utopische doelstellingen na als de oprichters van de Sovjetstaat: een communistische samenleving waarin het proletariaat in materieel opzicht niets tekortkwam en waarin een nieuwe, op het collectief gerichte mens kon gedijen. Vandaar dat er naar mijn idee veel voor te zeggen is de Russische Revolutie te zien als één lange cyclus van honderd jaar, die ten einde kwam met de ondergang van het Sovjetstelsel in 1991.

Tegen de achtergrond van die langere cyclus zet ik de opkomst en ondergang van de Russische Revolutie uiteen in drie fasen zoals opeenvolgende generaties die hebben doorgemaakt. De eerste generatie was die van de oude bolsjewieken, die voor het merendeel waren geboren in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw. Voor zover die mensen ten tijde van de Grote Terreur nog in leven waren, overleefden ze het schrikbewind van Stalin en de zijnen niet. Hun utopische idealen en hun ascetische partijcultuur van militaire eenheid en discipline wortelden in hun jarenlange strijd in de illegaliteit. Maar ze verwierven de macht door de revolutionaire woelingen die de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte, waardoor een mensenleven minder waard leek. Bovendien bood de wereldbrand zicht op de mogelijkheid een nieuwe mens uit zijn as te doen verrijzen. De oude bolsjewieken toonden hun verwoestende kracht tijdens de Russische Burgeroorlog, waaruit ze als overwinnaars te voorschijn kwamen. Het sterkte hen in de gedachte dat ze elk fort konden bestormen. Met het bloed van deze strijd aan hun handen zetten ze zich aan de opbouw van een nieuwe samenleving. Maar ze wisten niet wat ze aan moesten met de boerenstand – de keuterboertjes die tezamen driekwart van de Russische bevolking vormden en de Russische economie domineerden – en zijn individualistische levenshouding, patriarchale gebruiken en verknochtheid aan de oude Russische wereld van dorp en kerk. Veel nieuwe aanhangers van de communistische partij waren zo'n 'achterlijk' dorp juist ontvlucht op zoek naar een be-

ter leven. Voor hen kon het Rusland van de boeren niet snel genoeg plaatsmaken voor de revolutie.

Dat legde de basis voor Stalins 'revolutie van bovenaf', de tweede fase van de cyclus die hier wordt geschetst en die in 1928 begon met het eerste vijfjarenplan. Stalins idee van moderniteit bood nieuwe hoop voor de utopische doelstellingen van de bolsjewieken. Het mobiliseerde een nieuwe, enthousiaste generatie – jonge, ambitieuze arbeiders, bestuurders en technici die rond de eeuwwisseling waren geboren en die de Sovjetwaarden met de paplepel ingegoten hadden gekregen – een generatie die Stalins beleid van onmiddellijke collectivisatie en industrialisatie erdoor drukte. Ook namen deze jonge mensen na de zuiveringen van de jaren dertig de plek van de oude elite in. De collectivisatie was de echte revolutie in de Sovjetgeschiedenis: een eeuwenoude manier van leven werd compleet weggevaagd. Het was een ramp die het land nooit meer te boven zou komen. En het betekende de vernietiging van een complete sociale klasse – een oorlog tegen de boeren – die miljoenen nijvere gezinnen van huis en haard verdreef en over de hele Sovjet-Unie deed uitzwermen. Deze nomadische bevolkingsgroep leverde de arbeiders voor de industriële revolutie die zich in de Sovjet-Unie voltrok. De voormalige boeren verdwenen naar de grote steden, de bouwplaatsen en de werkkampen van de Goelag.

De industriële infrastructuur die Stalin in de jaren dertig opbouwde zou tot de val van het Sovjetbestel maatgevend blijven. Stalins vijfjarenplannen werden overal op de wereld gezien als het lichtend voorbeeld van communistische ontwikkeling. Ze zouden de grondslag vormen voor de militaire overwinning van de Sovjets in 1945 – volgens de Sovjetpropaganda lagen de plannen aan de basis van alle grootse zaken die er na de Oktoberrevolutie waren verricht. Alleen eisten die prestaties een enorme menselijke tol – veel hoger nog dan we dachten voordat in 1991 de archieven opengingen. De tol was zo hoog dat die ons dwingt over het stalinistisch bewind hetzelfde soort morele vragen te stellen als historici voorheen alleen over de nazitijd opwierpen.

De derde en laatste fase van de Russische Revolutie ging van start met Chroesjtsjovs toespraak waarin hij Stalins misdaden aan de

kaak stelde. Het Sovjetbestel zou de geloofscrisis die het resultaat was van Chroesjtsjovs onthullingen tijdens het Twintigste Partijcongres in 1956 nooit meer te boven komen. De daaropvolgende dertig jaar worstelden de partijleiders met de vraag in hoeverre ze konden voortbouwen op Stalins erfenis, of zelfs maar zijn invloed erkennen, anders dan als leider in oorlogstijd. Het land was verdeeld tussen Stalins slachtoffers en mensen die hem nog altijd aanbaden of trots waren op de prestaties die onder Stalins leiding waren geleverd. Maar de toespraak vormde het keerpunt voor een jongere generatie die tijdens de 'dooi' onder Chroesjtsjov opgroeide (de *sjestidesjatniki* oftewel 'jaren-zestigers'), onder wie een rechtenstudent die in 1955 afstudeerde aan de Moskouse Staatsuniversiteit, Michail Gorbatsjov, die zijn ideeën over socialistische vernieuwing baseerde op Chroesjtsjovs programma van destalinisatie.

Alle latere Sovjetleiders zagen zich gesteld voor de uitdaging het geloof van de Russische bevolking in de revolutie levend te houden, terwijl de bolsjewistische machtsgreep steeds verder in het verleden vergleed. Dat probleem was extra nijpend voor de generatie die na 1945 was geboren: deze mensen waren zelfs te jong om iets te voelen bij de 'Grote Vaderlandse Oorlog', de belangrijkste Sovjetmythe na de 'Grote Socialistische Oktoberrevolutie'. De naoorlogse 'Sovjetbabyboomers' waren beter opgeleid en wereldwijzer dan de generatie die onder Stalin was opgegroeid. Ze liepen minder warm voor de geschiedenis of idealen van de Russische Revolutie dan voor westerse muziek, films en mode. Betekende dit dat de val van het Sovjetbestel onvermijdelijk was? Is elke revolutie die zo lang standhoudt als in de Sovjet-Unie gedoemd met de jaren haar kracht te verliezen en langzaam weg te kwijnen? Het Chinese eindspel (liberalisering van de economie in een eenpartijstaat) was onder Andropov en Gorbatsjov nog enige tijd een mogelijk alternatief, hoewel het twijfelachtig is of economische modernisering het systeem op lange termijn nog had kunnen redden (de Sovjetbevolking was het werken verleerd). Maar uiteindelijk was het Gorbatsjov die met zijn politieke hervormingsgezindheid – een overtuiging die hij baseerde op zijn leninistische idealen – het Sovjetbestel ten val bracht.

In 2017 zullen de media overal ter wereld terugblikken op de revolutie van honderd jaar geleden. De tijd is rijp om 1917 nog eens goed te overdenken. Eén generatie na de val van het Sovjetbewind kunnen we de Russische Revolutie scherper bezien, niet langer door de bril van de Koude Oorlog of het Sovjetdenken, maar als een historische gebeurtenis, als een reeks voorvallen met een begin, een midden en een eind.

Dankzij de historische afstand die inmiddels is ontstaan, kunnen we de Russische Revolutie vanuit een nieuw perspectief bekijken en opnieuw grote vragen stellen als: waarom Rusland? Waarom Lenin? Waarom Stalin? Waarom mislukt? En waar was het allemaal ook alweer om begonnen? Vragen die de komende honderd jaar nog net zo relevant zijn als ze de afgelopen eeuw zijn geweest.

Wie de revolutie met hedendaagse ogen bekijkt, ziet iets heel anders dan in 1991. Meer dan ooit lijkt het communisme iets uit het verleden. Het kapitalisme mag dan door crises worden geplaagd, buiten Noord-Korea beschouwt niemand de planeconomie van de Sovjets nog als een haalbaar alternatief, zelfs niet meer in China of Cuba. De positie van Rusland als wereldmacht is ernstig verzwakt. Het Russische Rijk heeft zozeer aan betekenis en buitenlandse invloed ingeboet, dat de vraag rijst hoe de Sovjet-Unie en het Oostblok eigenlijk nog zo lang hebben kunnen standhouden. Ondanks de recente interventie in Oekraïne gaat van Rusland niet langer dezelfde dreiging uit als voorheen, al denken de buurlanden die voorheen tot de Sovjet-Unie behoorden daar soms anders over. Rusland begint geen buitenlandse oorlogen meer. In economisch opzicht is het land nog maar een schim van de grootmacht die het aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was. Zeventig jaar communisme hebben het tot de ondergang gebracht. Maar tegelijk is de traditie van de autoritaire staat nieuw leven ingeblazen op een manier die twintig jaar geleden nog ondenkbaar leek. Die herrijzenis, ingegeven door Poetins teruggrijpen op het Sovjetverleden, is reden te meer om nog eens goed na te denken over het bolsjewisme – over hoe het kon ontstaan en over hoe het in de praktijk uitwerkte – en de betekenis van de Russische Revolutie opnieuw te overwegen tegen de achtergrond van de wereldgeschiedenis.

HOOFDSTUK 1

Het begin

Na een jaar van meteorologische rampspoed zagen de boeren in Zuidoost-Rusland zich in de zomer van 1891 geconfronteerd met een dreigende hongersnood. De zaden die ze het voorgaande najaar hadden gezaaid waren nog maar net ontkiemd of de vorst zette al in. Tijdens de strenge winter viel er maar weinig sneeuw die de jonge plantjes kon beschermen. Die lente waaide het hard, waardoor de bovenste laag van de teelaarde werd weggeblazen. En al in april begon de lange, hete zomer. Regen bleef honderd dagen achtereen uit. Putten en meertjes kwamen droog te staan, de geblakerde aarde vertoonde barsten, bossen verdorden en overal langs de weg lagen de kadavers van vee.

Aan het begin van de herfst sloeg de hongersnood over naar de overzijde van het Oeralgebergte, naar Oekraïne, een gebied tweemaal zo groot als Frankrijk waar 36 miljoen mensen woonden. De boeren verzwakten en trokken zich terug in hun hutten. Ze hielden zich in leven met 'hongerbrood', gemaakt van roggekaf vermengd met mos, boombast en het onkruid ganzenvoet, dat het brood geel en bitter maakte. Wie de kracht kon opbrengen, pakte zijn boeltje en vertrok. Over de wegen trokken lange rijen karren van wanhopige boeren. En toen sloegen tot overmaat van ramp cholera en tyfus toe, waardoor voor 1893 een half miljoen mensen het leven lieten.

De regering reageerde onhandig op de crisissituatie. Eerst probeerde ze haar kop in het zand te steken door eufemistisch te spreken van een 'slechte oogst' en de pers te manen geen verhalen over een 'hongersnood' af te drukken, wat veel kranten toch deden maar dan zonder de situatie als zodanig te benoemen. De berichten schokten de burgerij en bevestigden de aanhoudende geruchten over de hongers-

nood. Steeds meer mensen kregen door dat de regering de waarheid probeerde te verzwijgen. Er deden verhalen de ronde over de starheid van de tsaristische bureaucratie, die geen voedselhulp wilde bieden tot ze beschikte over ‘voldoende statistisch bewijs’ dat de bevolkingsgroepen die voor noodhulp in aanmerking kwamen zich echt niet op een andere manier in leven konden houden. Maar de meeste woede werd gewekt doordat de regering pas na lang aarzelen – medio augustus, toen de omvang van de crisis al wekenlang duidelijk was – besloot de graanexport stil te leggen. Intussen hadden de graanhandelaars aan hun buitenlandse verplichtingen voldaan en was het voedsel dat de nood van de boeren nog enigszins had kunnen lenigen al over de grens verdwenen. En zelfs toen was het ministerie van Financiën nog altijd tegen een exportverbod. In de ogen van veel Russen was het economisch beleid van de regering (belastingverhoging voor consumptiegoederen zodat de boeren gedwongen werden meer graan te verkopen) de voornaamste oorzaak van de hongersnood. Of zoals de onhandig geformuleerde regeringsverklaring luidde: ‘Al lijden we honger, de graanexport gaat door.’¹

De regering kon de situatie niet aan en riep de burgerij op te helpen. Een historisch besluit, want daarmee zette ze de deur op een kier voor krachtige nieuwe initiatieven en kritiek, die ze niet meer in de hand kon houden en die al gauw minder filantropisch en meer politiek van aard werden.

De Russische burgerij liet zich niet onbetuigd. ‘Vooraanstaande persoonlijkheden’ richtten honderden comités op om geld in te zamelen voor de hongerende boeren. Duizenden betrokken burgers sloten zich aan bij hulpteams die in het leven waren geroepen door de zogeheten zemstvo’s: landraden die zich sinds hun oprichting in 1864 bezighielden met ‘goede werken’ voor de plattelandsbevolking, zoals de bouw van scholen en ziekenhuizen, de verstrekking van landbouwkundig advies en krediet en de inzameling van statistische gegevens over de boerenbevolking. In veel van die zemstvo’s maakten de hogere standen de dienst uit. Beroemde schrijvers als Tolstoj en Tsjechov (die tevens arts was) legden hun pen neer om de hulpcampagne te ondersteunen. Tolstoj schoof de gevestigde machten, de Russisch-orthodoxe Kerk en de regering de schuld van de hon-

gersnood in de schoenen: 'Alles is te wijten aan onze eigen zonden. We hebben onszelf afgekeerd van onze broeders, en daar bestaat maar één remedie voor: berouw tonen, ons leven beteren en de muren tussen ons en het volk afbreken.'² Met zijn boodschap raakte hij bij de liberale burgerij een gevoelige snaar, want die verweet zichzelf dat ze van de boeren vervreemd was geraakt en dat ze een bevoorrecht bestaan leidde.

Door de hongersnood raakte de Russische samenleving gepolitiiseerd, en vanaf 1891 nam het verzet tegen de regering vastere vormen aan. De zemstvo's breidden hun activiteiten uit om de plattelands-economie weer op gang te krijgen. Artsen, leraren en ingenieurs sloegen de handen ineen en eisten als vakmensen meer inspraak in het overheidsbeleid. In kranten en tijdschriften, op universiteiten en onder academici vonden verhitte debatten plaats over de mogelijke oorzaken van de crisis. Marx' ideeën over de ontwikkeling van het kapitalisme golden daarbij als de meest overtuigende verklaring voor de armoede onder de boeren. Het mondiale marktstelsel sloeg een kloof tussen rijke en arme boeren; de industrialisatie bedreigde de traditionele ambachten en er was op het platteland een proletariaat van landloze boeren ontstaan. Door deze debatten kende de socialistische beweging, die sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw een sluimerend bestaan had geleid, een duidelijke opleving. Of zoals Lydia Dan, in 1891 nog een tiener maar later een van de stichters van de marxistische Russische Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, het zei: de hongersnood was een mijlpaal in de geschiedenis van de Russische Revolutie, want die had de jongeren van haar generatie duidelijk gemaakt 'dat het Russische systeem volkomen failliet was. Het voelde alsof Rusland op het punt stond te veranderen.'³

Hoe ontstaat een 'revolutionaire situatie'? Trotski beantwoordde die vraag door onderscheid te maken tussen de objectieve factoren (menselijke ellende) en de subjectieve factoren (menselijke daadkracht) die een revolutie mogelijk maken. In het geval van Rusland was de hongersnood op zich nog geen voldoende voorwaarde. Die had niet tot boerenopstanden geleid, en zelfs als dat wel het geval

was geweest hadden die geen grote bedreiging voor het tsaristisch bewind gevormd. Het waren de verwachtingen van de hogere klassen – en de weigering van de tsaar daaraan tegemoet te komen – die de hongersnood tot een revolutionaire situatie maakten.

In 1894 legden de meest vooruitstrevende zemstvo-leiders Nicolaas II bij zijn troonsbestijging, na de vroegtijdige dood van zijn vader Alexander III, een lijst met politieke eisen voor. Ze wilden een nationale vergadering in het leven roepen, die de zemstvo's inspraak in het openbaar bestuur gaf. Nicolaas deed die eisen af als 'zinloze dromen' in een toespraak die veel kwaad bloed zette. De tsaar benadrukte echter dat hij 'krachtig en standvastig' wilde vasthouden aan het 'autocratisch principe', waaraan hij in de eed tijdens zijn inhuldiging als tsaar trouw had gezworen. De tsaar was en bleef een absoluut heerser, die ongehinderd door wetten of parlementen, bureaucraten of de publieke opinie koerste op zijn eigen geweten tegenover God.

Nicolaas meende dat hem de heilige taak was toegefallen het auto-cratisch bewind van zijn vader voort te zetten, maar hij beschikte niet over de dominante persoonlijkheid of de middelen om doeltreffend te kunnen besturen. Toen hij de troon besteege was hij pas 26 jaar oud. 'Wat moet er worden van mij en van heel Rusland?' had hij gehuild bij de dood van zijn vader. 'Ik ben er niet klaar voor om tsaar te worden. Ik heb het nooit gewild. Ik weet niets van hoe men een land moet besturen. Ik weet niet eens hoe men ministers toespreekt.'⁴

Als de omstandigheden en zijn eigen voorkeuren anders waren geweest, had Nicolaas de monarchie misschien nog kunnen redden door tijdens de eerste tien jaar van zijn heerschappij aan te sturen op een nieuwe grondwet. Toen was het nog mogelijk geweest aan de progressieve verlangens tegemoet te komen en de revolutionairen te isoleren. In Engeland, waar van de vorst alleen werd verlangd dat hij een 'goed man' was, zou hij een uitstekende koning kunnen zijn geweest. Hij deed zeker niet onder voor zijn neef George V, op wie hij overigens ook uiterlijk veel leek. De Britse koning had een zacht-aardige inborst, beschikte over een prima geheugen en een goed gevoel voor decorum: heel geschikte eigenschappen voor het uitvoeren van de ceremoniële taken van een constitutioneel vorst. Maar